

dr hab. Małgorzata Borek, prof. UŚ
Uniwersytet Śląski w Katowicach
Wydział Humanistyczny
Instytut Językoznawstwa

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Alicji Mrózek
pt. *Nie/pozorne oczywistości. Współczesna aforystyka rosyjska*,
napisanej pod kierunkiem dr hab. prof. UŚ Andrzeja Charciarka

Przedłożona do recenzji praca poświęcona jest analizie semantycznej i pragmatycznej aforyzmów na materiale współczesnej aforystyki rosyjskiej. Materiał egzemplifikacyjny został ograniczony do aforyzmów pochodzenia biblijnego. W celu określenia ramy współczesnej aforystyki Doktorantka wybrała 1991 rok, który był początkiem wielkich przemian w Rosji po rozpadzie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Jak stwierdza Autorka, koniec XX wieku to ważny okres w rozwoju aforystyki ze względu na powstanie Internetu, który obok tradycyjnych publikacji książkowych pozwolił zaistnieć twórcom aforyzmów w świadomości większej ilości odbiorców. W przypadku aforystyki rosyjskiej można zaobserwować odradzające się w nowym stuleciu zainteresowanie tematyką biblijną w Rosji postradzieckiej. Doktorantka uznała, że aforyzmy stanowią idealny materiał pozwalający prześledzić procesy zachodzące we współczesnym społeczeństwie. Jak pisze w rozprawie, „Ewoluuując, aforyzm zawsze bowiem dopasowywał się w pewien sposób do epoki, w jakiej powstawał i którą reprezentował” (s. 5). W ślad za Janem Miodkiem podkreśla, że „jest wreszcie aforyzm idealnym gatunkiem piśmienniczym na obecne czasy wiecznego pośpiechu, rozpędzenia, migotliwości zjawisk otaczającej nas rzeczywistości” (s. 6).

Rozprawa doktorska pani mgr Mrózek została podzielona na trzy części. Część pierwsza, licząca 74 strony, poświęcona jest cechom gatunkowym aforyzmu i składa się z pięciu podrozdziałów, w których omówione zostają następujące zagadnienia: 1. Aforyzm w rosyjskiej literaturze przedmiotu do okresu przełomu (do 1991 roku); 2. Aforyzm w rosyjskiej literaturze przedmiotu po okresie przełomu (po 1991 roku); 3. Aforyzm jako gatunek w polskiej literaturze przedmiotu; 4. Aforyzm jako gatunek w polskiej literaturze przedmiotu do okresu przełomu (do 1989 roku); 5. Aforyzm jako gatunek w polskiej literaturze przedmiotu po okresie przełomu (po 1989 roku).

W części tej Doktorantka podejmuje próbę zaprezentowania poglądów rosyjskich i polskich badaczy na kwestię przynależności gatunkowej aforyzmu na podstawie prac, w których autorzy zarówno starają się przybliżyć czytelnikowi rozwiązanie problemu gatunkowości aforyzmu, jak również umożliwiają prześledzenie rozwoju aforystyki na gruncie rosyjskim i polskim.

W rosyjskiej literaturze przedmiotu do roku 1991 za fundamentalną publikację zostaje uznana praca N. Fiedorienki i L. Sokolskiej pt. *Афористика*, która zawiera przekrojowy opis ewolucji gatunku aforyzmu. Zdaniem Doktorantki jest to bardzo ważne kompendium wiedzy o aforystyce i jej cechach dystynktywnych, które zakończyło „etap pasywnej obecności aforyzmu w polu zainteresowania rosyjskiego literaturoznawstwa”, mimo że zawiera sporo przykładów przesiąkniętych ideologizacją (np. „*Человек-коммунист – тот, кто ставит человечество выше себя самого. Человек-коммунист – тот, кто не требует ничего для себя, но хочет всего для человечества. Да, у него тысячи желаний, он жаждёт счастья, здоровья, безопасности, но не для себя только, а для всех*”). (s. 26 – 27). Oprócz wymienionej pozycji pani mgr Mrózek dokonuje prezentacji poglądów takich rosyjskich badaczy, jak L. Uspienski, O. Kuliszkina, natomiast wśród autorów prac poświęconych aforystyce rosyjskiej po roku 1991 znaleźć można takie nazwiska, jak Je. Iwanow, O. Kuliszkina, N. Kałasznikowa, o. Fadijewa, I. Olszański, O. Mielnikowa, S. Szatałowa, A. Koriakowcew, M. Mednis, Je. Tumanowa, I. Nalicznikowa, N. Karlik, N. Diaczkowa, Je. Janowicz, O. Lisina, D. Bagapow, L. Gaszewa, W. Gongalo, N. Diadyk. Za interesujące i cenne należy uznać wskazanie prac, w których znajdujemy powiązania aforystyki z filozofią, np. *Афоризм как способ философствования* N. Diadyk lub *Афоризмы и мысли: Микромир человека глазами афориста* I. Szewieliewa, którego zdaniem „афоризм – это либо философия на грани искусства, либо искусство на грани философии” (s. 62).

Dwa następne podrozdziały poświęcone są opisowi stanu polskich badań nad aforystyką, gdzie jako cezurę Doktorantka wybrała znamieny pod względem zmian politycznych w Polsce rok 1989. Przytoczone zostają nazwiska takich badaczy, jak K. Orzechowski, W. Kotański, F.H. Mautner, J. Trzynadłowski, K. Wichary, natomiast przy omawianiu literatury przedmiotu po roku 1989 Autorka zwraca szczególną uwagę na publikacje M. Balowskiego, A. Trębskiej-Kerntopf, J. Zgrzywy, P. Michałowskiego, E. Hurnikowej, A. Sikory, L. Banowskiej, B. Kudry, C. Rowińskiego, M. Dobrosielskiego.

W ten sposób rozdział pierwszy przynosi kompetentny i wyczerpujący opis dotyczący teorii aforyzmu i rozwoju aforystyki nie tylko w rosyjskiej, ale i w polskiej literaturze przedmiotu, i świadczy o dobrej orientacji Doktorantki w poruszanych przez nią zagadnieniach.

Można w nim znaleźć najważniejsze pozycje dotyczące omawianej problematyki, a poszczególne poglądy prezentowane są przez Autorkę rzetelnie i klarownie.

Część druga rozprawy liczy 38 stron i jest poświęcona biblizmom w języku rosyjskim. Znajdujemy w niej pięć podrozdziałów: 1. Frazemy biblijne we współczesnej aforystyce rosyjskiej; 2. Definiowanie biblizmów w literaturze przedmiotu; 3. Kryteria podziału frazemów biblijnych; 4. Modyfikacje frazeologizmów (w tym pochodzenia biblijnego) – zarys problematyki; 5. Aktualizacja związków frazeologicznych.

Podobnie jak w poprzednim rozdziale Doktorantka, chociaż nie zaznacza tego w tytule, omawia dosyć obszernie szereg prac związanych z problematyką biblizmów oraz frazeologizmów nie tylko w języku rosyjskim, ale również polskim. Znajdujemy tutaj prezentację opracowań między innymi takich badaczy jak G. Majkowska, W. Chlebda, W. Mokijenko, M. Balowski, A. Oleśkiewicz, K. Długosz, T. Orłoś, S. Koziara, Z. Leszczyński, A. Komornicka, K. Dubrowina, Je. Połczaninowa, J. Stawnicka, A. Pakulanka, S. Bąba, J. Liberek, K. Świetlik, A. Pajdzińska, M. Kucała, D. Butler, G. Dziamska-Lenart, A. Krygier.

Na szczególną uwagę zasługują dwa ostatnie podrozdziały poświęcone tematowi modyfikacji oraz aktualizacji frazeologizmów, gdyż jest on bezpośrednio związany z problematyką przeprowadzonych badań. Opierając się na opracowaniu G. Majkowskiej, Doktorantka wyróżnia modyfikacje zamierzone i niezamierzone. Podkreśla, że w przypadku badanych przez Nią aforyzmów można mówić jedynie o modyfikacji zamierzonej, gdyż twórcy aforyzmów zawsze świadomie odchodzą od normy frazeologicznej. W ślad za G. Majkowską, Autorka traktuje modyfikację zamierzoną jako „przejaw kreatywnego stosunku do języka”, który można zaobserwować również w analizowanych biblizmach (s. 126). Wyróżnione zostają istotne z punktu widzenia Doktorantki kategorie modyfikacji zamierzonych, które znajdują zastosowanie w badaniu wybranych aforyzmów: osłabienie metaforyczności, dwuznaczność, defrazeologizacja pozorna, modyfikacja antonimiczna, uszczegółowienie, rozszerzenie znaczenia związku frazeologicznego, aluzja tworzona przez nawiązanie do treści i formy związku tradycyjnego, przekształcenie w kierunku asemantyzacji, zmiana zabarwienia emocjonalnego i stylistycznego. Z wymienionymi kategoriami modyfikacji związków frazeologicznych łączą się różnorodne funkcje, które, zdaniem Autorki, są w pełni wykorzystywane przez twórców aforyzmów. Należą do nich: manifestowanie wolności językowej, przykuwanie uwagi odbiorcy, odsłanianie nieprzydatności lub zbanalizowania tradycyjnego obrazu frazeologizmu, gra i kokietowanie odbiorcy, posługiwanie się aluzją. Jak zauważa Doktorantka, „najbardziej pożądanym czytelnikiem/ odbiorcą jest dla aforysty oczywiście ten, kto podejmie grę z jego dziełem, kto zada sobie trud doszukiwania się ukrytych

w nim znaczeń, kto spróbuje odkryć drugie (a niekiedy i trzecie) dno, jakie ukrył w nim autor” (s.129).

Z tematem modyfikacji ściśle związane jest zagadnienie aktualizacji związków frazeologicznych. W ślad za S. Bąbą, przez aktualizację Autorka rozumie „zaskakujące i oryginalne użycie znaku językowego po uprzednim wytrąceniu go ze stanu potencjalności, które to użycie uzasadnione jest sytuacyjnie i podmiotowo” (s. 132). Omawiany rozdział kończy się konkluzją, że badacze różnie określają procesy, w wyniku których mamy do czynienia z modyfikacją bądź aktualizacją związku frazeologicznego, ale najistotniejsze powinno być skupienie uwagi nie na nominacji tych procesów, lecz na opisie ich funkcji pragmatycznych, takich jak chęć skłonienia odbiorcy do zwrócenia uwagi na zmodyfikowany frazeologizm, stworzenie możliwości zidentyfikowania oryginalnego frazeologizmu na podstawie jego przetworzonej formy kanonicznej, czy wciągnięcie do gry językowej będącej swoistą gimnastyką dla umysłu (s. 134). Za niezwykle istotny uważa Doktorantka kontekst, w którym zostaje umieszczony zmodyfikowany frazeologizm, w tym przypadku aforyzm – jego nowe otoczenie „w znaczący sposób wpływać będzie na sposób jego interpretacji, czy będzie to odczytanie metaforyczne, czy udosłownione, uzyskane w procesie defrazeologizacji” (s. 134), przy czym, jak słusznie zauważa Autorka, decydujący wpływ na sposób interpretacji będzie miał nie tylko kontekst językowy, ale również społeczny i kulturowy.

Najważniejszy i najbardziej obszerny w całej rozprawie jest rozdział trzeci, poświęcony analizie współczesnych aforyzmów rosyjskich z frazemem biblijnym. Liczy on 195 stron i został podzielony na osiem podrozdziałów, które stanowią określone bloki tematyczne. Zostały one zatytułowane przez Doktorantkę następująco: 1) Frazemy, które przybrały formę mądrości ludowej (przysłowia typu *Ostatni będą pierwszymi; Kto mieczem wojuje, ten od miecza ginie*); 2) Frazemy pochodzące z przypowieści (*syn marnotrawny, zakopać talent*); 3) Frazemy z komponentem roślinnym (*zakazany owoc, drzewo życia, listek figowy*); 4) Frazemy z komponentem animalistycznym (*koziół ofiarny, zbląkana owca*); 5) Frazemy z komponentem somatycznym (*oko za oko, umywać ręce, nadstawiać drugi policzek*); 6) Frazemy odwołujące się do zwyczajów i obrzędów (*rzucić kamień, trzydzieści srebrników, nieść krzyż*); 7) Frazemy nazywające biblijne lokacje i postaci (*Golgota, pustynia, Adam i Ewa, Judasz, Mojżesz*); 8) Aforyzmy nawiązujące do Przykazań (Osiem Błogosławieństw, Dziesięcioro Przykazań, Przykazania Miłości).

Jak widać, w rozdziale tym Doktorantka zebrała i opisała najbardziej znane biblizmy, ponownie umożliwiając czytelnikowi zapoznanie się z frazemami i frazeologizmami zarówno w języku rosyjskim, jak i polskim. Stąd już tylko jeden krok do stworzenia opracowania w

ujęciu konfrontatywnym. Jednak w związku z tym, że tytuł rozdziału zapowiada, że celem będzie analiza współczesnych aforyzmów rosyjskich, uważam, że nazwy badanych jednostek, umieszczone w spisie treści, powinny być podane w języku rosyjskim. Mam również zastrzeżenia dotyczące tytułu całej rozprawy, który, moim zdaniem, powinien brzmieć *Współczesne aforyzmy rosyjskie pochodzenia biblijnego*, gdyż fundamentem przedłożonej pracy jest rozdział trzeci, w którym analiza została ograniczona do tych właśnie aforyzmów.

Jeżeli chodzi o układ pracy, można zastanawiać się nad zasadnością umieszczenia oddzielnie na początku rozprawy rysu historycznego aforystyki, który liczy zaledwie 12 stron (s. 10). Wprawdzie Doktorantka pisze na s. 8, że kwestia historii gatunku nie jest dla niej nadrzędna i dlatego została zaledwie zarysowana, ale skoro już się pojawiła, bardziej sensowne wydaje mi się włączenie tych rozważań do rozdziału pierwszego. Uważam, że wskazane byłoby również połączenie podrozdziału pt. *Cechy gatunkowe aforyzmu* (s. 23) z podrozdziałem pt. *Aforyzm jako gatunek w polskiej literaturze przedmiotu* (s. 65) – zostały one oddzielone dwoma podrozdziałami poświęconymi aforyстыce w rosyjskiej literaturze przedmiotu. W podrozdziale 1.5 zatytułowanym *Aforyzm w polskiej literaturze przedmiotu po roku 1989* w moim odczuciu Autorka zbyt obszernie przedstawia ogólną charakterystykę polskich badań nad gatunkami (s. 82 – 89), tym bardziej, że uzasadnione byłoby umieszczenie jej raczej na początku rozdziału, a nie na końcu.

W rozdziale trzecim najlepszym rozwiązaniem pod względem technicznym byłoby ponumerowanie analizowanych przykładów. W ten sposób Doktorantka ułatwiłaby zadanie sobie i czytelnikowi, gdyż udałoby się uniknąć powtarzania tego samego aforyzmu na początku podrozdziału oraz podczas analizy.

Czytelnik może poczuć się zdezorientowany po otwarciu rozprawy na s. 97, gdzie tytuł rozdziału drugiego zapowiada omówienie roli Biblii w kulturze i języku rosyjskim, natomiast w rzeczywistości Doktorantka przedstawia w nim podział frazeologizmów na określone grupy tematyczne oraz podaje przykłady aforyzmów, nawiązujące do realiów rosyjskich, a także przykłady aforyzmów intertekstualnych, inspirowanych utworami należącymi do klasyki literatury światowej. Przykłady te są bardzo ciekawe, ale wbrew temu, co zostało zaznaczone w tytule, nie mają żadnego odniesienia do Biblii.

Powyższe uwagi dotyczyły strony formalnej, natomiast teraz przejdę do uwag i sugestii natury merytorycznej. Na początku i w zakończeniu rozprawy Doktorantka podkreśla, że jej uwaga skoncentrowana była na przede wszystkim na analizie semantycznej i pragmatycznej aforyzmów, a nie na analizie *stricte* formalnej. Warto jednak zauważyć, że najczęściej zarówno aspekt semantyczny, jak i pragmatyczny łączą się ściśle z wykorzystaniem w wypowiedzeniu

określonych środków językowych. Przykładem może być porównanie opisanych w niniejszej pracy aforyzmów nawiązujących do Dziesięciorga Przykazań oraz do Ośmiu Błogosławieństw. W przypadku tych pierwszych mamy do czynienia z formą kategorięcznych zakazów i nakazów przedstawiających określone wartości moralne, realizowanych za pomocą trybu rozkazującego: *czcij ojca swego i matkę swoją, nie zabijaj, nie cudzołóż* itd. Natomiast w przypadku Ośmiu Błogosławieństw, które są kontynuacją Dziesięciorga Przykazań w Nowym Testamencie, pojawia się nowa, bardziej łagodna forma przekazu tych samych wartości moralnych za pomocą wypowiedzeń oceniająco-informacyjnych w trybie oznajmującym: *Błogosławieni ubodzy w duchu, albowiem ich jest królestwo niebieskie*. Dlatego szkoda, że Autorka zrezygnowała z przeprowadzenia głębszej analizy strukturalnej omawianych aforyzmów. Za główny cel postawiła sobie bowiem odnalezienie w nich wszelkich możliwych aluzji ukrytych przez autorów, o czym świadczą słowa: „Trudno stwierdzić, czy w badanej aforystyce udało nam się odnaleźć wszystkie aluzje ukryte tam przez autorów. Po części zadanie, jakie przed sobą postawiliśmy, przypominać będzie niezbyt wdzięczną funkcję osoby wyjaśniającej słuchaczom sens opowiadanego dowcipu” (s. 100). Warto zauważyć, że istnieje jednak pewna różnica między dowcipem, który powinien być odebrany w sposób jednoznaczny, a aforyzmem, którego treść jest często wieloznaczna. Doktorantka ma tego świadomość, wielokrotnie pisząc w pracy o znaczeniu metaforycznym aforyzmów i ich odczytywaniu na wielu płaszczyznach np. w zakończeniu cytuje wniosek K. Dubrowiny: „Однако, видимо, в большинстве библейских оборотов кроется некий глубинный смысл, который не всегда просматривается при первом взгляде. (...) многие значения библеизмов являются не прямыми, а переносными – метафорическими, символическими, аллегорическими” (s. 239). Akurat ten istotny według mnie wątek, związany z metaforycznością aforyzmów, też zasługuje na to, aby został bardziej podkreślony i rozwinięty. Na przykład na s. 160 Autorka przytacza piętnaście przykładów dotyczących biblizmu *zakazany owoc* i ogranicza się jedynie do stwierdzenia, że większość z nich można odczytywać zarówno metaforycznie, jak i dosłownie, nie wdając się w szczegółowe rozważania na ten temat.

Przy niektórych aforyzmach analiza semantyczna jest niezbyt trafna, np. na s. 183 przy aforyzmie *Прозреть, значит, увидеть бревно в своём глазу* Doktorantka stwierdza, że „wykorzystano zarówno metaforyczne, jak i dosłowne znaczenie czasownika *прозреть* (*przejrzeć na oczy*), w wyniku czego cały aforyzm uzyskuje mało ironiczny, a co za tym idzie niezbyt aforystyczny, bardziej mądrościowy wydźwięk”, co można zinterpretować, że aforyzm musi zawsze mieć ironiczny wydźwięk i nie powinien zawierać żadnej mądrości, co jest oczywiście niezgodne z prawdą. Niejasny jest również dalszy wniosek, że „znaczenie

metaforyczne wysuwa się na pierwszy plan, gdy patrzący zaczyna rozumieć, uświadamia sobie własny problem i – już dosłownie – dostrzega belkę w swoim oku”. W moim odczuciu można tutaj mówić wyłącznie o znaczeniu metaforycznym analizowanego aforyzmu.

Pomimo pojawienia się tego typu wniosków, pracę czyta się z dużym zainteresowaniem, gdyż Doktorantka zgromadziła w niej ciekawy materiał badawczy oraz wykazała się dużą skrupulatnością i wnikliwością w części analitycznej. Świadczą o tym odniesienia badanych aforyzmów rosyjskich do różnych zjawisk społeczno-politycznych i kulturowych, jak np. nawiązanie do utworu M. Lermontowa pt. *Смерть поэта* przy omawianiu frazemu *терновый венец* (*korona cierniowa*) (s. 168), do pieśni W. Wysockiego pt. *Козёл отпущения* (*koziół ofiarny*) (s. 171), czy do radzieckiego filmu animowanego pt. *Возвращение блудного папуга* (tłumaczonego na język polski jako *Powrót marnotrawnej papugi* oraz *Ucieczka papugi*) (s. 152). W bardzo wielu miejscach praca ma charakter typowo konfrontatywny – zauważalne jest to zarówno w części teoretycznej, jak i części analitycznej. Wszystkie biblizmy rosyjskie mają podane swoje polskie odpowiedniki, a cytaty z Pisma Świętego, z których zostały zaczerpnięte, przytoczone są w wersji rosyjskiej i polskiej. Autorka zwraca również uwagę na problemy związane z przekładem aforyzmów i frazeologizmów biblijnych, np. na s. 135 analizuje różnice pomiędzy aforyzmem Stanisława Leca, w oryginale brzmiącym *Na początku było Słowo, a na końcu Frazes* oraz jego rosyjskim tłumaczeniem *В начале было Слово – в конце Фраза*. Myślę, że ten wątek translologiczny powinien zostać bardziej rozwinięty i stać się kolejnym krokiem w badaniach naukowych prowadzonych przez Doktorantkę. Jak wynika z tego stwierdzenia, wszystkie moje wcześniejsze uwagi i sugestie są raczej postulatem wobec przyszłości naukowej pani mgr Alicji Mrózek, która, należy mieć nadzieję, nie zatrzyma się na drodze swych aforystycznych poszukiwań. W rozprawie, jaką przedłożyła, Autorka wykazała się dojrzałością i dociekliwością badawczą, umiejętnością samodzielnego formułowania wniosków i odpowiedniego dobrania materiału językowego i tekstowego do zbadania postawionego problemu. Bibliografia jest obszerna, liczy 28 stron i chociaż dałoby się ją powiększyć o kilka nowszych pozycji, nie zmieniłoby to istoty rzeczy: jest ona reprezentatywna dla problematyki rozprawy oraz wyczerpująco wykorzystana przez Autorkę.

Reasumując, stwierdzam, że przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska pani mgr Alicji Mrózek spełnia wymogi określone art.13 ust.1 Ustawy z dn. 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki i w związku z tym wnoszę o dopuszczenie jej Autorki do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

